

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

(Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України)

Психологічні критерії гармонійності характеру особистості в юнацькому віці

Статтю присвячено теоретичному аналізу проблеми розвитку характеру особистості. На основі аналізу сучасних психолого-педагогічних підходів визначено структуру, зміст та критерії гармонійності характеру особистості в юнацькому віці.

Ключові слова: характер, структура та зміст характеру, психологічні критерії гармонійності характеру, духовно-моральна саморегуляція особистості.

Psychological criteria of the harmony of character of youth personality

The article is devoted to the theoretical analysis of a problem of development a character of the personality. The presented analysis of modern psicological and pedagogical approaches allows to determine structure, contents and criteria of a harmony of characte of youth personality.

Keywords: character, structure and contents of character, psychological criteria of a harmony of the personality's character , spiritually and moral self-control of the personality.

Актуальність проблеми. Інтерес до проблеми гармонійності характеру особистості починається з праць давньогрецьких філософів Платона, Теофраста й Гіппократа, які вважають, що характер визначає долю людини.

Сьогодні в умовах загального падіння моральності в суспільстві, розмитості ідеалів, порушенні інституту шлюбу, втраті культурно-історичної та релігійної традицій людина змушена шукати форми адекватної взаємодії з навколишнім світом. Але пристосування до морально-патогенних умов сучасної культури, панування духу корисливості, цинізму викликає розвиток характерологічних девіацій. Проблема гармонізації характеру стосується майже усіх вікових категорій, але найбільш гостро постає в юнацькому віці, оскільки саме тоді закладаються основи, на яких будуватиметься духовно-моральний стержень людини.

Втрата духовно-морального підґрунтя призводить до вступу в самостійне життя інфантильних, духовно-незрілих молодих людей. За даними нашого дослідження, лише 20 % старшокласників мають гармонійний характер, у той час як 25 % юнаків та дівчат мають виражені характерологічні дисгармонії, що виходять за межі акцентуацій. Емоційна невірноваженість, втрата самовладання, душевний смуток, слабовілля, суперечливість поведінки є

показниками дисгармонійного характеру і причинами психологічних проблем людини.

Ця сумна статистика наполегливо акцентує увагу психологічної науки на актуальності вирішення проблеми гармонізації характеру учнівської молоді шляхом створення психолого-педагогічних умов духовно-морального оздоровлення особистості.

Проблема гармонізації особистості шляхом духовно-морального розвитку викликає значний інтерес сучасних дослідників (Д. А. Авдєєва, І. Д. Беха, М. Й. Боришевського, Е.О. Помиткіна, Т. М. Титаренко та інших). Проте, слід зазначити, що чіткі критерії гармонійності характеру в юнацькому віці розроблені недостатньо. Всі це зумовлює актуальність дослідження даної проблеми.

Метою даної статті є визначення психологічних критеріїв гармонійності характеру та теоретичне обґрунтування провідної ролі духовно-моральної саморегуляції в процесі конструктивного особистісного розвитку учнівської молоді. *Об'єктом* дослідження виступають структура та зміст характеру особистості, а *предметом* – критерії його гармонійності. Характер формується на базі вродженого темпераменту. Тому визначення психологічних критеріїв гармонійності характеру доцільно розпочати з теоретичного аналізу взаємозв'язку між категоріями «характер» і «темперамент».

Темперамент є сукупністю типологічних особливостей, що проявляється в динаміці, швидкості, силі реакції, емоційному тонусі, врівноваженості психічної діяльності. Темперамент не визначає рис характеру, але між ними існує тісний взаємозв'язок: темперамент впливає на розвиток характеру (його властивості сприяють формуванню певних характерологічних рис і протидіють розвитку інших). Існує й зворотня залежність: завдяки певним рисам характеру людина може стримувати небажані прояви темпераменту [8].

Учені визначають наступні відмінності характеру від темпераменту [5]: темперамент виникає біологічно, а характер формується в процесі життя; темперамент є відносно стабільним, а характер може змінюватися; характер

залежить від мотивів і волі, темперамент – ні. Звідси випливає висновок, що темперамент є природною основою характерологічних властивостей, однак, при будь-якому темпераменті можна сформувати якості характеру, які не властиві даному темпераменту. Темперамент представлений у структурі характеру такими динамічними характеристиками як нервово-психічна сила та врівноваженість нервових процесів, що зумовлює емоційно-вольову активність людини. Стосовно розвитку таких підструктур особистості як ціннісно-мотиваційна й духовно-моральна сфери темперамент значимо не впливає.

Психологічне поняття *характер* означає інтегральну якість особистості, що узагальнює сукупність виражених, взаємозалежних стійких індивідуальних властивостей, які ґрунтуються на відношеннях до людей, до себе, до праці, до світу в цілому й проявляються в діяльності, обумовлюючи типові способи поведінки [5]. К.Р. Клонінгер вважає, що характер – це концептуальна основа особистості, яка включає вищі когнітивні функції, які дозволяють критично оцінювати афективні переживання і призводять до побудови світоглядних концепцій про себе й навколишній світ [6]. Характер формується протягом всього життя людини під впливом конституціональних факторів, соціального досвіду, суспільних умов й життєвих обставин. Структурно цілісні характерологічні якості накладають відбиток на стереотипи реагування і вчинки людини [8].

Найбільш об'єктивні дані про характер особистості дає її свідома поведінка. Саме по тому, що з можливих дій обирає людина в тій або іншій ситуації, оцінюється її характер. Він являє собою єдність *спрямованості* й *образа дій*. Зміст характеру становить особистісну спрямованість, що визначає інтереси, переконання, довгострокову лінію поведінки. Наявність життєвих цілей – головна умова формування характеру [7].

С. Л. Рубінштейн вважає, що основою характеру є цілісна система значимих відносин особистості, які регулюють всі прояви людини [4]. Характерологічними є ті властивості, які виражають *систему відносин* й накладають певний відбиток на поведінку людини. Центральною

сенсоутворюючою характеристикою особистості є спосіб її відносин до іншої людини як до самоцінності, реалізація якого залежить від здатності до децентрації, самовіддачі, любові.

Для вивчення характеру вчені виділяють в ньому типові прояви (риси). *Риса характеру* – це стійка особистісна тенденція – форма *відношення* та реагування, яка яскраво проявляється в ситуації вибору дій або способів поведінки. Риси характеру формуються в результаті багаторазової реалізації у вчинках людиною власних відносин. Іншими словами, навичка проявляти свої відносини тим або іншим способом визначає набір хартерологічних рис особистості.

Погляд на характер як на сполучення індивідуальних властивостей, що виражають ставлення людини й проявляються в її поведінці дає ключ до розуміння структури характеру, як сукупності рис, а також послідовності їх формування в онтогенезі. Б. Г. Анань'єв, ґрунтуючись на тім, що першою провідною діяльністю в онтогенезі є безпосередньо-емоційне спілкування дитини з навколишніми, вважає, що першими в процесі характероутворення виникають відносини до інших, які перетворюються в *комунікативні* риси характеру [3]. Відношення до людей виступає в таких рисах характеру, як симпатія, увіажність, доброзичливість. Антиподами цих рис є замкнутість, агресивність, ворожість.

У свою чергу, комунікативні риси характеру стають внутрішньою підставою для формування інших рис – *предметно-діючих*. Безпосередньо-емоційне спілкування дитини, змінюється провідною предметною діяльністю, яке становить основу для формування відповідних особистісних властивостей. Вони формуються на основі ставлень, що виникають між суб'єктом і навколишнім предметним середовищем. Прийняття цих відносин як особистісно значимих сприяє формуванню *інтелектуальних* і *вольових* властивостей. Наступне їх закріплення, сприяє формуванню стійких рис характеру: наполегливості, ініціативності, рішучості, організованості або протилежних – лінощах, недбалості, пасивності.

Третя система відносин – це відносини особистості до *самої себе*. Вони формуються у підлітковому віці, що зумовлено пізнім становленням Я-концепції. Людині потрібен значний досвід усвідомлення себе суб'єктом поведінки, щоб відносини до себе перетворилися в *рефлексивні властивості характеру*. Вони тісно пов'язані із цілями життя і виконують функцію самовідношення, саморегулювання й саморозвитку. Адекватна самооцінка – одна з умов самоудосконалення особистості, що допомагає виховувати в собі такі риси характеру, як скромність, самодисципліну, моральні якості. Негативною рисою є егоцентризм, який сприяє формуванню жорсткості характеру і виступає основним чинником порушення взаємостосунків людини з оточуючими.

Четвертою системою відносин особистості, зумовлених її духовним розвитком, за нашим переконанням, є відносини до Бога та духовності в цілому, які визначають формування моральних оцінок («добрий», «злий») і *духовно-моральних* якостей (совісності, смиренності, відповідальності, чесності). Саме ці риси завершують структуру характеру й визначають його цілісність. Слід зазначити, що в умовах бездуховного виховання ці риси характеру не формуються, а замість них розвиваються гординя (гонор), екстернальність, лукавість.

Також додамо до сказаного, що не можна ігнорувати й характерологічні риси, що зумовлені впливом темпераменту: активність, стресостійкість або навпаки – нервово-психічну ослабленість, яка являє себе у психічній слабкості й таких рисах як психічна невитривалість, пасивність, хронічна роздратованість.

Отже, сам онтогенез задає певну послідовність у формуванні рис характеру відповідно до системи відносин особистості. Таким чином, ми одержуємо систему дихотомічних (позитивних або негативних) рис характеру:

- психосоматичні риси, що зумовлені впливом темпераменту: активність, стресостійкість або психічна ослабленість, пасивність;
- відносини до *людей* визначають такі риси як: емпатійність, чуйність, альтруїзм, повагу до інших або індивідуалізм, замкнутість, агресивність, образливість;

- відносини до *праці* визначають: організованість, креативність, наполегливість або лінощі, несумлінність, імпульсивність, слабовілля;
- відносини до *самого себе*: скромність, самокритичність, самоповага й протилежні риси: егоцентризм, зверхність, марнославство;
- відносини до *Бога* визначають духовно-моральну спрямованість і риси: совісність, смиренність, відповідальність, або навпаки гординю, екстернальність.

Розглянемо етапи формування відносин особистості як основу її характеру. На думку В.М. Мясичева, неусвідомленість власних ставлень й надмірна перевага емоційності призводить до неадекватності відносин, які не можуть забезпечити повноцінну регуляцію поведінки [2]. На початковому етапі відношення відрізняється неусвідомленістю, ірраціональністю, афективністю. Розвиток і стабілізація відношення дає можливість його усвідомлення, рефлексії. Поява свідомого ставлення у вигляді оцінок і переконань дає можливість здійснення вольової дії на поведінковому рівні. Наявність чіткої системи свідомих відносин людини уможливорює формування зрілих (послідовних, несуперечливих) поведінкових проявів, відповідно до яких можна диференціювати риси характеру. Критеріями зрілих відносин є усвідомленість і соціальність. У випадку неусвідомленості особистісних ставлень ми маємо справу із цілим спектром нерозвинених, інфантильних відносин, що відрізняються афективністю, імпульсивністю, непослідовністю, суперечливістю, неадекватністю, що порушує адекватну саморегуляцію поведінки, і свідчить про незрілий або деформований характер особистості.

У сформованому характері виділяють дві сторони: *структуру* (систему або певний набір хартерологічних рис) і *зміст* (дихотомічні – позитивні або негативні риси). До змісту належать провідні риси, що виражають особистісну спрямованість. Згідно даного підходу, характер являє собою цілісну й завершену структуру рис, а кожна риса виражає певне відношення особистості до світу.

Для побудови *структури* характеру дослідникові необхідно спиратися на

певну структуру особистості, яка являє собою своєрідний «особистісний каркас» для формування характерологічних рис. В нашому дослідженні ми вважаємо за доцільне спиратися на традиційну модель особистості, яка представлена у християнській антропології, у поєднанні зі структурою особистості за Р. Кетеллом. Християнсько-антропологічна модель особистості має три основних підструктури: *дух, душа й тіло*. Підструктура душі містить розум (інтелект), почуття й волю. Структура особистості за Р. Кетеллом має *інтелектуальний, емоційно-вольовий та комунікативний* компоненти. Вона, хоча й не враховує духовно-моральну сферу, проте психологізує християнсько-антропологічну модель, доповнюючи підструктуру душі комунікативним компонентом.

Поєднання цих двох структур особистості надає можливості побудувати *структурно-ієрархічну модель особистості*, яка складається з 6 компонентів: духовно-морального, креативно-інтелектуального, вольового, емоційного, комунікативного і психосоматичного.

Отже, ми розглядаємо характер як динамічний прояв стійких особистісних тенденцій відповідно до кожного компоненту структурно-ієрархічної моделі особистості. Для визначення структури й змісту характеру особистості в юнацькому віці нами було побудовано шести-компонентну модель *структури характеру*, яка має змістове наповнення – систему дихотомічних характерологічних рис – ознак гармонійного і дисгармонійного характерів (див. Табл. 1). Тобто, гармонійні риси є змістовими критеріями гармонійності характеру.

Таблиця 1

Дихотомічна структура характеру особистості

	Компоненти структури характеру	Дисгармонійні риси характеру	Скор.	Гармонійні риси характеру	Скор.
Зміст характеру	Духовно-моральний	Гордіня	Г.	Совісність	С.
		Екстернальність	Екс.	Відповідальність	Від.
		Корисливість	Кор.	Альтруїстичність	Ал.
		Лицемірство	Л.	Чесність	Ч.
	Креативно-	Конформність	Кон.	Принциповість	Прин.
		Ригідність	Риг.	Креативність	Кр.

інтелектуальний	Педантичність	Пед.	Толерантність	Тол.
Вольовий	Психічна збудливість	Збуд.	Самоконтроль поведінки	С/к.
	Імпульсивність	Ім.	Терплячість	Тер.
	Слабовілля	Слаб.	Організованість	Орг.
Емоційний	Емоційна лабільність	Ем.ст.	Емоційна стійкість	Ем. ст.
	Тривожність	Тр.	Впевненість	Вп.
	Песимістичність	Пес.	Оптимістичність	Опт.
Комунікативний	Агресивність	Аг.	Доброзичливість	Доб.
	Індивідуалістичність	Інд.	Емпатія	Емп.
	Демонстративність	Дем.	Скромність	Скр.
Психо-соматичний	Нервово-психічна ослабленість	Н/пс.ос	Стресостійкість	Стр/ст
	Пасивність	Пас.	Активність	Акт.

Слід зазначити, що під волею розуміється складний психічний процес, який викликає активність людини й спонукає її діяти цілеспрямовано. Воля формує здатність долати перешкоди, домагатися поставленої мети. Вона виступає в таких рисах характеру, як цілеспрямованість, рішучість, наполегливість, мужність, які можуть сприяти досягненню як конструктивних, так і деструктивних цілей. Для цього важливо враховувати ступінь духовно-моральної мотивації людини. В залежності від сили вольової активності характери поділяються на сильні й слабкі. Під «сильним характером», передбачаються стійкі прояви особистісних властивостей, які зумовлюють поведінку, відрізняючи її емоційно-вольовою стійкістю. Вольові якості – це результат виховання й самовиховання. З юного віку людина має тренувати волю, виробляти самовладання, активність, сміливість, що мають контролюватися духовно-моральними принципами.

Загальними показниками гармонійності характеру є якісні характеристики, які відбивають ступінь узгодженості *системи* хартерологічних рис особистості. Вони розташовуються по осях: моральна вихованість – невихованість; цілісність – суперечливість характеру; урівноваженість – неурівноваженість; сила – слабкість характеру; м'якість – жорсткість характеру [7]. *Загальні психологічні критерії гармонійності* характеру визначаються як похідні від змісту хартерологічних рис (див. Табл. 2).

Таблиця 2

Психологічні критерії гармонійності характеру особистості

Моральна вихованість	М.В.	Моральна невихованість	М.Н/в.
Цілісність характеру	Ціл	Суперечливість характеру	Суп.
Урівноваженість характеру	Ур.	Неурівноваженість характеру	Неур.
Сила характеру	Сила	Слабкість характеру	Б/хар.
М'якість характеру	М.	Жорсткість характеру	Ж.

1. Ступінь розвитку духовно-морального компоненту зумовлює *моральну вихованість* людини (сформованість духовно-моральних якостей, здатність до морального вибору, моральної поведінки). Умовно моральна вихованість пропорційна розвитку таких рис як совісність, відповідальність, альтруїстичність, чесність і має зворотню залежність від гордині (зверхності), екстернальності, корисливості та лицемірства: $M.V. = (C. + Від. + Ал. + Ч.) / (Г. + Екс. + Кор. + Л.)$.

2. *Цілісність* характеру відбиває єдність і несуперечливість особистості, погодженість її відносин до світу, єдність слова й справи. «Якщо сильна енергія волі поєднується із правильно розвиненим розумом і добрим, шляхетним серцем, те такий характер називається *цілісним* [1, с. 19]. Цілісність характеру зумовлена ступенем сформованості совісності, відповідальності, чесності, принципності, самоконтролю, організованості та емоційної стійкості особистості. Умовно її можна представити як середнє арифметичне зазначених якостей:

$$\text{Ціл.} = (C. + Отв. + Ч. + Пр. + С/к + Орг. + Ем. ст.) / 7$$

Про *суперечливість* характеру свідчить одночасне сполучення в структурі характеру протилежних тенденцій (наприклад, чесності й лицемірства, організованості й слабовілля, доброзичливості й агресивності тощо).

3. *Урівноваженість* характеру – це ознака сформованості вольової сфери особистості. Вона означає рівність поведінки, оптимальне співвідношення стриманості й активності людини. Вона залежить від розвитку самоконтролю, терплячості, організованості, емоційної стійкості та стресостійкості особистості: $Урівн. = (C/к. + Тер. + Орг. + Ем. ст. + Стр/ст.) / 5$.

Неурівноваженість характеру визначається такими якостями як психічна збудливість, імпульсивність, слабовілля, емоційна лабільність, нервово-психічна ослабленість: $Неур. = (Збуд. + Ім. + Слаб. + Лаб. + Н/пс. ос.) / 5$.

4. *Сила* характеру – це енергія, з якою людина досягає мети, здатність до мобілізації сил при подоланні труднощів, при відстоюванні власних поглядів. Люди з сильним характером ініціативні, сміло приймають рішення й реалізують їх, мають витримку, мужність. Сила характеру зумовлюється ступенем урівноваженості характеру у сполученні з відповідальністю, чесністю, принциповістю та впевненістю: $Сила = (Урівн. + Від. + Ч. + Пр. + Вп.) / 5$.

Безхарактерність людини зумовлена нерозвиненістю волевої сфери. Така людина має внутрішню невизначеність життєвих цілей, коли кожен учинок залежить більш від зовнішніх обставин, ніж від самої особистості. Якщо немає основи характеру (справжніх моральних ставлень до світу), то залишається лише зовнішня форма поведінки. Найчастіше такі люди, маючи добрі наміри, не домагаються значимих результатів. Отже, безхарактерність особистості визначають екстернальність, конформізм, слабовілля та емоційна лабільність: $Б/хар = (Екс. + Кон. + Слаб. + Лаб.) / 4$.

5. *М'якість* характеру на відміну від безхарактерності проявляється у гнучкості поведінки у зв'язку з доброзичливим ставленням, повагою до інших людей. М'який характер визначається сполученням совісності, альтруїзму, толерантності, доброзичливості та емпатії: $М. = (С. + Ал. + Тол. + Доб. + Емп.) / 5$. Гармонійний характер завжди відрізняється сполученням його сили та м'якості.

Жорсткість характеру свідчить про впертість та негнучкість людини, що зумовлені гонором (гординею), негативним ставленням до оточуючих (агресивністю, індивідуалістичністю), підсилених розвинутою волею (самоконтролем, організованістю, стресостійкістю): $Ж. = (Г. + С/к + Орг. + Аг. + Інд. + Стр/ст.) / 6$.

Зазначені властивості характеру перебувають у складному, іноді суперечливому співвідношенні. Наявність гармонійної структури характеру – це результат правильного виховання й самовиховання людини, зумовленого

відповідною мотивацією. У цьому зв'язку зовсім інший зміст одержують життєві формули: «гарний» й «поганий» характер. Так званий «поганий» – це характер незавершений, він не має цілісності, у силу відсутності певних конструктивних рис. І навпроти, «гарний» характер, це завжди завершена цілісна структура, у якій присутні всі основні гармонійні риси, які добре погоджені, «підігнані» одна до одної. Гармонійний характер є не тільки структурною, але й функціональною цілісністю. Відповідність характеру особистості критеріям його гармонійності визначає конструктивність подальшого особистісного розвитку.

З погляду православної традиції, гармонійний характер формується шляхом поєднання моральних переконань та сили волі. Удосконалення характеру полягає у розвитку моральних почуттів (любви, співстраждання), волі (рішучості, сміливості). Розумність, чесність і доброта в поєднанні із твердістю волі надають людині непереборну силу, що проявляється в корисній діяльності, в енергійному опорі злу й у міцній стійкості при утрудненнях і негараздах» [1, с. 19].

Підіб'ємо підсумок сказаному вище. Характер – це цілісне психічне утворення, набір стійких особистісних тенденцій, заснованих на системі відносин людини до дійсності, які проявляються в поведінці й учинках у вигляді хартерологічних рис. Характер, як певний спосіб мислення й діяльності, є результатом морального виховання особистості [4]. Характер формується як в результаті засвоєння цінностей культури, так і завдяки свідомому самовихованню особистості. Звичка людини проявляти свої відносини тим або іншим способом (певний поведінковий стереотип) визначає набір хартерологічних рис.

У змісті характеру на перший план може висуватися певний компонент, що визначає центральні, стрижневі відносини та зумовлені ними риси характеру. Саме центральні, стрижневі відносини детермінують *вектор особистісного розвитку*. Недарма народна мудрість говорить, що існує закономірність: *учинок – звичка – характер – доля*. Насамперед це стосується

духовно-моральних рис характеру (поваги, емпатії, альтруїзму) і емоційно-вольових якостей (сили волі, самоконтролю емоцій і поведінки), що забезпечують механізм *духовно-моральної саморегуляції* емоцій і поведінки особистості й визначають гармонійність її відносин з іншими людьми. При порушенні духовно-моральної саморегуляції виникають характерологічні девіації.

Отже, характер має два основних вектори розвитку: *гармонійний* (при сформованій духовно-моральній саморегуляції), що забезпечує конструктивність особистісного розвитку, і *дисгармонійний* характерологічний розвиток (при відсутності духовно-моральної саморегуляції). Слід зазначити, що комунікативні та креативно-інтелектуальні риси можуть бути присутніми як при конструктивному, так і при деструктивному розвитку особистості. У випадку дисгармонійного характеру креативність і комунікабельність виступають в якості психологічної компенсації нездатності людини до духовно-моральної самоактуалізації. У такий спосіб ми виявляємо причинно-наслідковий зв'язок: на характер впливають спадковість, виховання, спрямованість, темперамент, які, у свою чергу, піддаються істотній зміні в процесі самовиховання особистості завдяки духовно-моральним та емоційно-вольовим характерологічним впливам з боку самої особистості. Таким чином, одержуємо ланцюжок детермінації вектора особистісного розвитку ступенем гармонійності характеру (рис.1).

Сполучення високого рівня духовно-моральних та емоційно-вольових якостей забезпечує духовно-моральну регуляцію емоцій і поведінки, що сприяє формуванню гармонійного характеру й зумовлює конструктивність подальшого особистісного розвитку. Таким чином, характер виконує функцію психологічної *передумови* й одночасно *результату* конструктивного розвитку особистості.

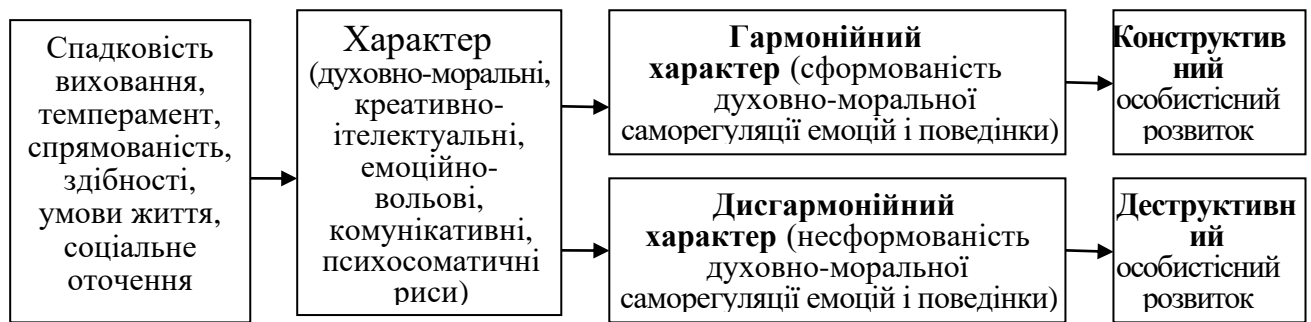


Рис. 1 Детермінація вектора конструктивності особистісного розвитку.

ВИСНОВКИ. *Характер* – це структура стійких особистісних тенденцій, які детермінуються системою відносин людини і визначають особливості поведінки. Характер має структуру (систему або певний набір хартерологічних рис – духовно-моральних, креативно-інтелектуальних, вольових, емоційних, комунікативних, психосоматичних) і зміст (позитивні або негативні риси). *Психологічними критеріями гармонійності* характеру є: моральна вихованість, цілісність, урівноваженість, сила та м'якість характеру. Гармонійний характер базується на моральних ставленнях до інших людей, до світу в цілому.

Особистісний розвиток має два основних вектори – конструктивний і деструктивний. Основним психологічним механізмом гармонізації характеру є *духовно-моральна саморегуляція*, яка має *духовно-моральний* та *емоційно-вольовий* компоненти. Духовно-моральні особистісні чинники (совість, чесність, відповідальність), здійснюючи духовно-моральну саморегуляцію емоцій і поведінки, визначають конструктивність особистісного розвитку. Гармонійний характер виступає підґрунтям й одночасно результатом конструктивного особистісного розвитку в юнацькому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Давыденко В. Основные начала религиозно-морального воспитания / В. Давыденко // Изд. 2. – Харьков, 1905. – 194 с.
2. Мясищев В.Н. Психология отношений: Избр. психол. Труды. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. – 356 с.
3. Психология личности в работах отечественных психологов / Сост. Л.В.Куликов. - Спб.: Питер, 2000. – 480с.
4. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – СПб.: Питер Ком, 1999. – 720 с.
5. Система психических свойств личности темперамент, способности, характер – Режим доступа: <http://yurist-online.com/uslugi/yuristam/literatura/deont/14.php>
6. Социопсихическая подструктура личности. Характер. Часть 3 / Психология личности. Глоссарий – Режим доступа: <http://www.psycho-personal.kiev.ua/actualno/Sociopsihicheskaya-podstryktyra>

7. Структура характера – Режим доступа: <http://spb-tei.ru/2005/08/17/struktura-kharaktera..html>
8. Характер в структуре личности / А.Я. Психология – Режим доступа: <http://azps.ru/articles/cmmn/>